

Unsur Semantik dan Pragmatik dalam Pantun **BIDAYUH JAGOI**

Mary Fatimah Subet • Shanthi Nadarajan
Wan Robiah Meor Osman • Salbia Hassan

Arkib
PS
3553
O47874
U59
2015

Unsur Semantik dan Pragmatik dalam PANTUN BIDAYUH JAGOI

**Mary Fatimah Subet • Shanthi Nadarajan
Wan Robiah Meor Osman • Salbia Hassan**

**Universiti Malaysia Sarawak
Kota Samarahan
2015**

KANDUNGAN

Prakata	xi
Penghargaan	xiii
1 Seimbias Latar Belakang Masyarakat Bidayuh Sarawak	1
2 Era Perkembangan dan Khazanah Tradisi Lisan Masyarakat Bidayuh	9
2.1 Makna Tradisi Lisan	9
2.2 Fasa Perkembangan Tradisi Lisan Masyarakat Bidayuh	17
2.3 Khazanah Tradisi Lisan Masyarakat Bidayuh	21
3 Bentuk Luaran, Bentuk Dalaman dan Bahasa Pantun Bidayuh Jagoi	29
3.1 Bentuk Luaran Pantun Bidayuh Jagoi	32
3.2 Bentuk Dalaman Pantun Bidayuh Jagoi	41
3.3 Pantun Bidayuh Indah Dalam Bahasa Ibundanya	51
4 Aspek Semantik Dalam Pantun Bidayuh Jagoi	57
4.1 Sinonim	59
4.2 Antonim	63
4.3 Homonim	65
4.4 Makna Denotatif	69
4.5 Makna Konotatif	71

612207202

© Mary Fatimah Subet
Shanthi Nadarajan
Wan Robiah Meor Osman
Salbia Hassan 2015

Hak cipta terpelihara. Setiap bahagian daripada terbitan ini tidak boleh diterbitkan semula, disimpan untuk pengeluaran atau dipindahkan kepada bentuk lain, sama ada dengan cara elektronik, mekanik, gambar, rakaman dan sebagainya tanpa izin bertulis daripada Penerbit UNIMAS.

Diterbitkan oleh
UNIMAS Publisher,
Universiti Malaysia Sarawak,
94300 Kota Samarahan,
Sarawak Malaysia.

Dicetak di Malaysia oleh,
InfoGrafik Press Sdn. Bhd.
Lot 201, No. 265, Section 50,
Jalan Nipah, Off Jalan Abell Utara,
93100 Kuching,
Sarawak, Malaysia

Perpustakaan Negara Malaysia

Data Pengkatalogan-dalam-Penerbitan

Mary Fatimah Subet
Unsur Semantik dan Pragmatik dalam PANTUN BIDAYUH JAGOI /
Mary Fatimah Subet.
Bibliography: page 136
ISBN 978-967-5527-77-7
1. Pantouns--History and critism.
2. Dayak (Indoesian people)--Sarawak--Social life and customs.
I. Judul.
899.23109

Arkil

PS

3553

047874

U51

2015

5 Aspek Pragmatik Dalam Pantun Bidayuh Jagoi	77
5.1 Strategi Untuk Menyatakan Kesedihan dan Kerisauan	81
5.2 Strategi Untuk Menyatakan Kegembiraan	85
5.3 Strategi Untuk Memberi Nasihat	88
5.4 Strategi Untuk Menyindir Seseorang	90
5.5 Strategi Untuk Menyatakan Nekad Untuk Melakukan Sesuatu	92
5.6 Strategi Menyatakan Rasa Kasih	95
6 Gambaran Kehidupan Masyarakat Bidayuh Dalam Tradisi Lisan	99
6.1 Lagu-Lagu Musim Menanam Padi	100
6.2 Gabungan Fikiran	102
6.3 Persetujuan Orang Ramai	103
6.4 Kebolehan Menyelesaikan Masalah Sendiri	104
7 Kepentingan dan Peranan Tradisi Lisan Dalam Masyarakat Bidayuh	107
8 Pengekalan dan Hala Tuju Tradisi Lisan Masyarakat Bidayuh	111
8.1 Cara Pengekalan Tradisi Lisan	114
8.2 Kesimpulan	119
Bibliografi	123
Indeks	137

SENARAI JADUAL

Jadual 1.1 : Kumpulan Masyarakat Etnik Sarawak	2
Jadual 1.2 : 29 Jenis Dialek Bidayuh di Sarawak	6
Jadual 4.1 : Sinonim	63
Jadual 4.2 : Antonim	65
Jadual 4.3 : Homonim	68

SENARAI RAJAH

Rajah 1.1 : Kumpulan Bidayuh Yang Utama di Sarawak	5
Rajah 8.1 : Ciri Budaya Tradisi Lawan Moden	116

PRAKATA

Sebagai salah satu bahasa peribumi di kepulauan Borneo, Bahasa Bidayuh agak unik berbanding bahasa-bahasa lain yang terdapat di Sarawak. Keunikan ini adalah berdasarkan sebutan, pertuturan, gerak gaya dan alunan yang dipertuturkan. Lazimnya bahasa Bidayuh akan berubah intonasi dan bahasa mengikut kampung dan daerah tertentu. Hal ini menyebabkan suku kaum ini sukar untuk berkomunikasi antara satu sama lain sekiranya mereka dari suku dan daerah yang berlainan. Sebagai contoh, daripada pemerhatian penulis dan maklumat bacaan, terdapat beberapa variasi kata "makan" mengikut suku Bidayuh berdasarkan kawasan. Ada yang menyebut "makan" "ma-an" dan ada juga yang menyebut "makan" sebagai "man".

Buku ini memberi tumpuan kepada tradisi lisan masyarakat Bidayuh. Antara aspek yang dikemukakan ialah seimbas lalu latar belakang masyarakat Bidayuh di Sarawak dan perkembangan tradisi lisan masyarakat ini. Buku ini turut mendokumentasi sejumlah karya perihal masyarakat ini. Seterusnya buku ini memberi tumpuan kepada penulisan aspek semantik dengan memfokuskan kepada makna literal dan makna non-literal perkataan dalam bahasa Bidayuh. Makna literal dan makna non-literal perkataan ini dikategorikan kepada sinonim, antonimi, homonim, makna konotatif dan makna denotatif. Selain semantik, makna dalam tradisi lisan ini turut diterokai dengan rangka analisis bidang pragmatik. Melalui bidang pragmatik, data dikupas dengan analisis implikatur dan strategi serta kesimpulan yang diperoleh daripada penggunaan implikatur dalam tradisi lisan

ini dikemukakan. Hala tuju tradisi ini turut dimuatkan dengan beberapa langkah dikemukakan untuk memastikan kelangsungan tradisi lisan ini. Data untuk penulisan diambil daripada empat jenis dialek daripada kumpulan utama penutur bahasa Bidayuh yang terdiri daripada Bukar-Sadong (Serian), Selako-Lara (Lundu, Kuching), Biatah (Pedawan, Kuching) dan Jagoi (Singgai, Bau, Kuching). Walau bagaimanapun, daripada empat jenis dialek ini, tumpuan banyak diberikan kepada bahasa Bidayuh Jagoi untuk analisis makna.

Penghasilan buku ini dapat menambah bilangan kajian dalam bahasa peribumi di Sarawak. Buku ini dapat dijadikan panduan dan rujukan lanjutan kepada sesiapa sahaja yang berminat untuk menerokai khazanah tradisi lisan di Sarawak khususnya, dan di Malaysia secara amnya.

PENGHARGAAN

Para penulis mengucapkan jutaan terima kasih kepada Universiti Malaysia Sarawak (UNIMAS) kerana membiayai geran penyelidikan (SGS- 03(S77)/812/2011(11).

Penghargaan terima kasih juga ditujukan khas kepada para informan yang sangat baik hati dan telah bekerjasama memberikan maklumat berkenaan data tradisi lisan. Nama-nama mereka dinukilkan bersama-sama hasil tradisi lisan yang disumbangkan oleh mereka di dalam buku ini. Kerjasama yang diberikan dapat membantu usaha ke arah mengekalkan tradisi lisan masyarakat Bidayuh yang unik ini.

Terima kasih juga diberikan kepada Ianabella Anak Raeng, Cranston Mason, Kosmas Se'ek Anak Noyem, dan Dorem Anak Noyem atas usaha membantu dalam mendapatkan data, mentranskripsi serta menterjemahkan ke dalam bahasa Melayu.

Akhir sekali, penghargaan terima kasih juga ditujukan kepada pihak Dewan Bahasa dan Pustaka, Kuching, pelajar-pelajar kursus PBM 2033, sem 2, sesi 2011/2012, UNIMAS, Bahagian Penerbitan, UNIMAS, dan orang perseorangan yang turut menyumbang secara langsung atau tidak langsung dalam proses kutipan data sehinggalah terhasilnya penulisan dan penerbitan buku ini.

Terima Kasih.

SEIMBAS LATAR BELAKANG MASYARAKAT BIDAYUH SARAWAK

Masyarakat Bidayuh di Sarawak ialah kumpulan etnik yang kedua besar di Sarawak dengan bilangan seramai 210,000 (Chua, 2009). Beberapa penulis awal Barat telah mengenal pasti masyarakat Bidayuh sebagai penghuni terawal di Kalimantan Barat (Beccari, 1904; Low, 1990, m/s. 275; Macdonald, 1956, m/s. 50). Roth (1896) pernah menyatakan bahawa masyarakat Bidayuh adalah antara penghuni utama tanah jajahan awal yang dimiliki oleh James Brooke. Ini bererti masyarakat Bidayuh bukan hanya masuk ke kawasan Sarawak dari Kalimantan (yang dahulunya tidak bersempadan) tetapi berupa penghuni asal Sarawak sebelum zaman penjajahan Rajah Brooke. Gould dan Bampfylde (1909) menyatakan bilangan masyarakat Bidayuh pada suatu masa dahulu agak ramai tetapi bilangan mereka telah berkurangan setelah diburu dan diserang berkali-kali oleh masyarakat Iban dan dirompak oleh pembesar Melayu dari Brunei.

Sebelum kedatangan Rajah Brooke pada 1841, istilah "Daya" digunakan untuk melambangkan kumpulan daya' (orang) yang hidup di penghujung barat Sarawak. Dengan itu, masyarakat Bidayuh pernah digelar seperti Dayak Darat (Hudson, 1970) tetapi istilah "Dayak" ini kurang digunakan sekarang. Dari segi antropologi, perkataan "Dayak" ialah istilah supraetnik yang diguna untuk melambangkan masyarakat etnik Sarawak yang

bukan Islam (Lihat Jadual 1.1). Dalam situasi Sarawak, terdapat beberapa kumpulan etnik yang mempunyai identiti berasingan tetapi adalah tidak wajar untuk mengelaskan seorang Kelabit sebagai Lun Bawang atau Penan. Namun, ketiga-tiga kumpulan ini boleh digolongkan sebagai "*Orang Ulu*". Istilah "*Orang Ulu*" di sini dianggap sebagai gelaran yang lebih tinggi ataupun "superordinate". Sama seperti itu seorang Iban tidak boleh digelar sebagai Bidayuh tetapi kedua-dua Iban dan Bidayuh boleh digolongkan sebagai Dayak.

Supraetnik	Etnik	Subetnik
Melayu	Melayu Sarawak Kedayan	
Dayak	Melanau Bidayuh Iban	
	Orang Ulu	Bisaya, Kajang, Kayan, Kenyah, Kelabit, Kedayan, Lun Bawang, Penan, Punan, Ukit dan lain lain

Jadual 1.1: Kumpulan Masyarakat Etnik Sarawak

Masyarakat Bidayuh merupakan etnik Sarawak yang rata-ratanya mendiami kawasan bukit di luar bandar Kuching. Terdapat pelbagai suku kaum dalam kalangan masyarakat Bidayuh dan masing-masingnya mengamalkan pegangan serta adat resam yang tersendiri. Kebudayaan dan adat resam ini banyak dipengaruhi oleh unsur-unsur ritual dan kepercayaan yang dianuti oleh mereka. Kaum Bidayuh adalah masyarakat yang mendiami kawasan barat daya Sarawak terutamanya Bahagian Serian, Kuching, dan di barat Kalimantan. Masyarakat Bidayuh terdiri daripada empat subetnik iaitu:

1. Selakau/Lara (Daerah Lundu)
2. Jagoi/Singai (Daerah Bau)
3. Biatah (Daerah Kecil Padawan)
4. Bukar/Bukar Sadong (Daerah Serian)

Kebanyakan kaum Bidayuh beragama Kristian. Hanya sebahagian sahaja yang menganut agama Islam dan animisme. Seperti yang telah dimaklumkan di atas, kaum Bidayuh terdiri daripada empat subetnik yang berbeza dan menuturkan bahasa yang berbeza walaupun dalam keluarga bahasa Bidayuh. Bahasa Bidayuh agak unik berbanding bahasa-bahasa yang lain yang terdapat di Sarawak. Keunikan ini berdasarkan sebutan, pertuturan, gerak gaya dan alunan yang dipertuturkan. Lazimnya, bahasa Bidayuh akan berubah intonasi dan bahasa mengikut kampung dan daerah tertentu. Hal ini menyebabkan kaum ini sukar untuk berkomunikasi antara satu dengan yang lain sekiranya mereka adalah dari daerah yang berlainan. Sebagai contoh, Bidayuh dari kawasan Serian menyebut "makan" ialah "ma-an" manakala Bidayuh dari kawasan Padawan pula menyebut "makan" sebagai "man". Justeru, setiap subetnik ini memiliki bahasa yang tersendiri dan untuk keperluan rasmi, bahasa Bidayuh Biatah menjadi panduan.

Di kawasan Lundu, masyarakat Rara (juga disebut Lara) dan Selako (juga disebut Selakau) digelar Bidayuh. Masyarakat Selako sebenarnya bukan daripada rumpun bahasa Austronesia dan perbezaan ini telah diutarakan oleh beberapa penulis Barat seperti Hudson (1970:301-302) dan Winzeler (1997: 217-218) dan hal ini disedari oleh kebanyakan kumpulan Bidayuh moden. Walau bagaimanapun, konsep "Bidayuh" dikekalkan untuk kumpulan ini kerana istilah Bidayuh berupa konsep politik yang dianggap perlu dalam konteks Sarawak baru (Boulanger, 2009). Pandangan pragmatik ini telah dinyatakan oleh Eriksen (1993: 11-12) sebagai gabungan etnik untuk kewujudan negeri baru yang di luar daripada yang sepatutnya tetapi dianggap perlu untuk mencapai

kejayaan, dan pembangunan serta mengekalkan identiti. Mengikut Boulanger (2009: 19) masyarakat Bidayuh Sarawak memang sedar tentang perbezaan antara kumpulan etnik mereka dan terdapat mereka yang kurang setuju dengan klasifikasi sebegini tetapi masyarakat ini juga sedar bahawa untuk maju dalam keadaan sekarang, mereka perlu bersatu dan bekerjasama mengikut garis panduan "peraturan" yang tertera.

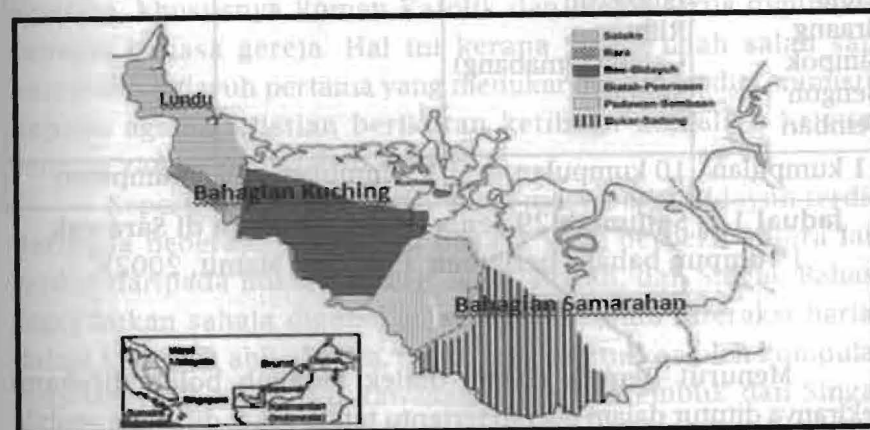
Berbalik semula kepada istilah Dayak, memandangkan tiada garis panduan yang tepat dari kerajaan negeri, perkataan "Dayak" masih digunakan seperti daripada keputusan masyarakat Bidayuh untuk menubuhkan Pertubuhan Nasional Bidayuh pada 1955 (*Bidayuh National Association* (BNA) yang kemudian ditukarkan kepada DBNA dan huruf "D" mewakili Dayak. Pada masa ini, pertubuhan ini mewakili semua keperluan sosial dan ekonomi masyarakat Bidayuh.

Kumpulan Bidayuh, pada awalnya dipercayai tinggal di kawasan pinggir Barat Borneo (Drake-Brockman, 1959) tetapi terpaksa berpindah ke kawasan pedalaman untuk melepaskan diri daripada ancaman musuh, lanun dan pembesar Sultan Brunei. Mereka ini telah berpindah dengan adat dan bahasa mereka (Elam, 1937) dari kawasan Sungkung di Kalimantan Barat ke kawasan utara seperti Rabak Mikabuh, Kampung Semadang, lalu berpecah dan menetap di kawasan pedalaman dan pergunungan yang baru. Menurut Chang (2002) masyarakat Bidayuh pada satu ketika dahulu pernah bertutur dalam dialek yang dikenali sebagai Peroh dan komuniti ini digelar sebagai Dayak Biparoh.

Salah satu ciri menarik tentang cara hidup mereka adalah baruk iaitu rumah tengkorak yang merupakan tempat menyimpan tengkorak kepala mereka yang dipancung semasa pertempuran dahulu. Masyarakat ini biasanya mengambil nama tempat tinggal mereka. Contohnya, bagi mereka yang menetap di Daerah Bau, komuniti tersebut digelar sebagai Bisingai, Bijagoi, Birois (Serumbu), Bigumbang dan Bitringus. Kumpulan ini boleh juga dibahagikan kepada beberapa kumpulan etnik kecil iaitu

Bisadong, Bibukar, Biatah, Bijagoi, Bisingai dan Selako Lara (Wallace, 1854; Denison, 1876; Gould & Bamfylde, 1909, Brockman, 1959). Pembahagian seperti ini membantu dari segi kawalan sosial dan penyediaan aktiviti komuniti.

Selain itu, terdapat maklumat daripada Jabatan Perangkaan Malaysia, Sarawak 2012 yang menyatakan bahawa masyarakat Bidayuh di Sarawak adalah kumpulan peribumi kedua terbesar di Sarawak, selepas peribumi Iban, dengan penduduk 198,473 yang membentuk 8% daripada penduduk Sarawak yang berjumlah 2,471,140 (Jabatan Perangkaan Malaysia, Kementerian Penerangan Malaysia, 2012). Kini, masyarakat Bidayuh tinggal di kawasan Kuching (daerah Lundu, Bau dan Kuching) dan Serian di bahagian Samarahan sehingga bahagian barat Sarawak (Rujuk Rajah 1.1).

Rajah 1.1: Kumpulan Bidayuh Yang Utama di Sarawak
(Sumber: Rensch, 2006)

Dari segi bahasa, kebanyakan daripada bahasa Bidayuh berasal daripada rumpun bahasa Austronesia dan masyarakat ini memang terkenal dengan kepelbagaian bahasa mereka. Chang (2002) telah mengenal pasti 29 jenis dialek Bidayuh di Sarawak (Rujuk Jadual 1.2).

Daerah Kuching	Daerah Serian	Daerah Bau	Daerah Lundu
Kumpulan Etnik Bidayuh			
Benuk	Bukar	Singai	*Selako - gajing
Peroh	Sambat	Jagoi	*Selako - Sengkuku
Bisitang	Mentu	Serembu (Birois)	*Lara Undu (pupus)
Biatah	Sumpas	Gumbang	
Penyawa	Temong	Tringus	
Annah	Taup		
Tibia	Engkeroh		
Braang	Riih		
Simpok	Gahat (Semabang)		
Bengoh	Suntas		
Semban			
11 kumpulan	10 kumpulan	5 kumpulan	3 kumpulan

Jadual 1.2: Sejumlah 29 Jenis Dialek Bidayuh di Sarawak
[*rumpun bahasa berlainan (Sumber: Mamit, 2002)]

Menurut Rensch (2006) dialek Bidayuh boleh difahami sekiranya ditutur dalam daerah tertentu tetapi sukar difahami apabila digunakan di luar daerah. Namun, sehingga hari ini sebahagian besar daripada bahasa ini masih berbentuk lisan dan pelbagai usaha sedang dijalankan oleh Majlis Bagi Adat Istiadat Sarawak dan Pertubuhan *Dayak Bidayuh National Association* (DBNA) dan komuniti Bidayuh untuk mewujudkan satu sistem penulisan yang setara. Pandangan dan nasihat pakar bahasa antarabangsa dan tempatan telah diperolehi untuk menentukan satu sistem penulisan yang dapat diterima oleh semua komuniti. Namun, usaha ini mengalami kekangan dari segi

sebutan bunyi vokal kerana terdapat perbezaan yang besar bagi setiap dialek. Bagaimanapun, sistem konsonan yang hampir serupa untuk kebanyakan dialek (kecuali Lara dan Selako) tidak banyak menimbulkan masalah terhadap usaha-usaha penyetaraan tersebut.

Buku ini akan mengemukakan contoh-contoh analisis tradisi lisan iaitu pantun daripada masyarakat Bidayuh Jagoi. Kumpulan Bidayuh Jagoi di Bau mempercayai bahawa nenek moyang mereka berasal dari bahagian Bukit Bung Bratak (*Bratak Hill*) sebelum berlaku penghijrahan ke kawasan-kawasan yang lain akibat peperangan. Kawasan ini terletak kira-kira 70 km barat dari Kuching iaitu ibu negeri Sarawak. Perpindahan ke kawasan penempatan baharu ini telah mewujudkan kumpulan bahasa yang berbeza.

Majoriti masyarakat Bidayuh di Bau menganut agama Kristian, khususnya Roman Katolik dan Singai terus digunakan sebagai bahasa gereja. Hal ini kerana Singai ialah salah satu kumpulan Bidayuh pertama yang menukar anutan tradisi animistik kepada agama Kristian berikutan ketibaan mubaligh Kristian semasa zaman penjajahan British.

Seperti yang telah dinyatakan, masyarakat Bidayuh terdiri daripada beberapa kumpulan bahasa yang berbeza antara lain terdiri daripada Bukar Sadong, Jagoi, Biatah, dan Singai. Bahasa Jagoi bukan sahaja digunakan sebagai medium interaksi harian dalam kalangan ahli-ahlinya, tetapi juga dituturkan oleh kumpulan Bidayuh yang tinggal di kawasan seperti Serembuk dan Singai. Menurut Chua (2009), dalam subetnik Jagoi ini, wujud sebagai penutur yang paling besar iaitu kira-kira 7,500 tetapi jumlah penutur ini boleh menjangkau lebih daripada 30,400 apabila kumpulan lain, seperti Serembu, Bratak dan Singai diambil kira. Walaupun beberapa bahasa Bidayuh dipertuturkan oleh kumpulan loghat yang berbeza di rantau ini, Jagoi kekal berbeza daripada bahasa Bidayuh lain kerana unsur fonologinya yang begitu unik. Hal ini telah disahkan oleh C.R. Rensch, C.M. Tensch, J. Noeb & R.S.Ridu (2006:39) yang mengatakan bahawa: *..where despite all*

Bidayuh dialects having only liquid tap/flap [r] when syllable initial and a voiced apical trill [r] when word final, the Jagoi dialect would assume it to have a lateral quality, with speakers thinking of it as /l/ to mention a case.

Selain perbezaan terdapat juga persamaan iaitu semua bahasa Bidayuh di rantau ini mempunyai perbezaan leksikal dan sintaksis yang ketara antara satu dengan lain bergantung kepada konteks.

ERA PERKEMBANGAN DAN KHAZANAH TRADISI LISAN MASYARAKAT BIDAYUH

2.1 Makna Tradisi Lisan

Sebelum melangkah ke bab-bab yang berikutnya, baik difahami sedikit makna tradisi lisan. Bab ini mengemukakan beberapa pengertian tradisi lisan. Menurut Syed Abdullah Syed Sulaiman (2009), tradisi lisan, budaya lisan dan adat lisan ialah pesan atau kesaksian yang disampaikan secara turun-temurun daripada satu generasi kepada generasi berikutnya. Pesan atau amanat itu disampaikan dalam bentuk ucapan, pidato, nyanyian dan ungkapan yang terdapat dalam bentuk pantun, cerita rakyat, nasihat, balada, lagu atau peribahasa. Melalui cara ini suatu masyarakat dapat menyampaikan sejarah lisan dan pengetahuan lain kepada generasi bawahan sebagai penerusnya tanpa melibatkan bahasa tulisan. Darson (1973) menyebut tradisi lisan sebagai *folk literature* (kesusasteraan rakyat).

Dalam bidang antropologi, konsep tradisi lisan lazimnya dikaitkan dengan konsep-konsep '*folk society*' dan '*folklore*', yang didefinisikan sebagai sebahagian daripada pengetahuan budaya atau budaya tradisional sesuatu masyarakat yang diturunkan daripada satu generasi kepada satu generasi yang lain secara lisan (Seymour-Smith, 1986: 212). Tradisi lisan sesuatu masyarakat itu

juga merupakan sumber maklumat bukan saja tentang sistem sosial dan budaya semasa tetapi juga sejarah dan asal-usul masyarakat tersebut. Lazimnya, tradisi lisan yang dipertuturkan kepada generasi berikutnya merupakan cerita-cerita, lagu, pantun dan sebagainya yang lebih dikenali sebagai sastera lisan. Dengan menganalisis tradisi lisan ini kita boleh memahami masyarakat itu dengan lebih mendalam lagi.

Walau bagaimanapun konsep *folk society* yang dikaitkan dengan konsep tradisi lisan ini semakin tidak popular lagi dalam bidang antropologi kerana konsep ini memberi konotasi bahawa masyarakat yang mengamalkan tradisi lisan ialah masyarakat yang mundur dan buta huruf. Ahli antropologi lebih selesa menggunakan konsep tradisi lisan apabila mencirikan masyarakat yang mereka kaji, tambahan pula kadar buta huruf semakin mengurang yang memberikan kesan kepada tradisi lisan terutamanya dalam bentuk sastera dan kreatif.

Masyarakat celik huruf tidak lagi memerlukan khazanah budayanya melalui lisan kerana perkara-perkara yang dianggap penting telah boleh ditulis dan dibukukan. Impak daripada globalisasi juga terutamanya teknologi maklumat telah menyebabkan tradisi lisan menjadi usang. Perkembangan penyiaran radio dan televisyen serta teknologi maklumat telah menghasilkan masyarakat yang telah dimanjakan dengan kecanggihan pandang-dengar teknologi moden sehinggakan tradisi lisan dalam bentuk asalnya sudah nampak usang dan primitif. Dengan itu peranan tukang-tukang cerita atau penglipur lara dalam tradisi lisan ini juga telah menjadi tidak penting lagi. Dalam erti kata lain, zaman tradisi lisan telah hampir berakhir. Segala bentuk budaya dalam tradisi lisan itu akan terhapus sekiranya tiada usaha dijalankan sama ada untuk mendokumentasikannya ataupun mengumpulkannya dalam bentuk tulisan sebagai tinggalan khazanah budaya bangsa.

Setiap etnik di Sarawak kaya dengan warisan seni budaya yang tersendiri yang telah diwarisi sejak turun temurun daripada

peninggalan nenek moyang mereka. Sarawak yang terkenal dengan kepelbagaian kaum yang terdiri daripada empat etnik terbesar, iaitu Iban, Cina, Melayu, dan Melanau serta kumpulan minoriti yang lain seperti Bidayuh, Kenyah, Kayan, Kedayan, Kelabit dan Penan mengamalkan cara hidup dan kepercayaan masing-masing. Setiap budaya dan seni kaum ini menampilkan sisi persamaan dan perbezaan berdasarkan tradisi suku kaum masing-masing. Perbincangan aspek tradisi lisan masyarakat Bidayuh yang terdiri daripada empat subetniknya iaitu Biatah, Bau-Jagoi, Bukar Sadong dan Selako-Lara akan memfokuskan kepada tradisi lisan yang menjadi amalan masyarakatnya. Tradisi lisan yang terdiri daripada cerita lisan, pantun, lagu, cerita penglipur lara, cerita hikayat, dan cerita binatang begitu banyak terdapat dalam masyarakat ini berdasarkan subetnik masing-masing. Oleh sebab itulah, penulisan ini hanya membataskan kepada aspek tradisi lisan masyarakat Bidayuh Jagoi di samping sebagai usaha untuk mendokumentasikan tradisi lisan ini. Usaha ini juga akan menambahkan lagi bilangan pendokumentasian yang telah dilaksanakan sebelum ini.

Pepatah Melayu ada mengatakan 'biar mati anak, jangan mati adat' menunjukkan betapa tingginya komitmen masyarakat Melayu terhadap adat resam peninggalan moyang mereka. Begitulah juga halnya dengan masyarakat Bidayuh. Masyarakat dahulu telah menggunakan tradisi lisan seperti pepatah, perumpamaan, puisi, syair, dan pantun sebagai mengungkapkan pemikiran dan pandangan mereka terhadap kehidupan dunia sejagat. Namun begitu, pada hari ini, generasi muda dilihat semakin tidak meminati tradisi lisan sebaliknya lebih kepada kepentingan logistik dan duniawi kesan daripada kemajuan dalam bidang sains dan teknologi. Justeru pengumpulan tradisi lisan masyarakat Bidayuh ini merupakan antara satu usaha untuk melestarikan tradisi ini terus hidup dan dapat dimanfaatkan oleh generasi muda agar dapat menepati pepatah Melayu "tak lapuk dek hujan tak lekang dek panas".

Dengan cakupan yang agak terbatas untuk tulisan ini, mungkin akan timbul satu persoalan sama ada wujudnya istilah yang kita kenali sebagai sastera rakyat bersamaan dengan istilah tradisi lisan. Jawapannya tidak kerana sastera rakyat merujuk kepada 'bahan' dan tradisi lisan merujuk kepada kaedah penyampaian bahan tersebut. Justeru, definisi tradisi lisan dalam konteks penulisan ini berhubung kait dengan sastera rakyat.

Dalam masyarakat Nusantara, tradisi lisan merupakan bahagian daripada kebudayaan yang sudah lama berakar-umbi dan diwariskan secara turun-temurun. Tradisi lisan dapat hidup berabad-abad, kerana dipandang bermanfaat oleh pemiliknya, antara lain sebagai media pendidikan dan penanda status sosial. Secara sederhana, pengertian tradisi lisan, adalah segala sesuatu yang bersifat tradisional dalam lingkungan suatu kelompok masyarakat, yang diwariskan turun temurun melalui lisan, dan/atau disertai contoh perbuatan. Danandjaja (1984: 2) menyatakan bahawa batasan tersebut adalah penyederhanaan daripada definisi sastera rakyat:

"folklor adalah sebagian kebudayaan suatu kolektif, yang tersebar dan diwariskan turun-temurun di antara kolektif macam apa saja, secara tradisional dalam versi yang berbeza, baik dalam bentuk lisan mahupun contoh yang disertai dengan gerak isyarat atau alat pembantu pengingat".

Oleh yang demikian sastera rakyat perlu dilihat dari segi bentuk, fungsi, dan transformasinya (Dundes, A, 1980). (Beberapa bab dalam buku ini akan difokuskan juga kepada perkara ini).

Menurut Sanib Said (2010: 1), sekiranya sastera rakyat itu dimaksudkan, maka kita mengambil definisi folklore. Satu ketika ertinya ialah cerita dari *"illiterate, rural, backward peasants"*. Konsep ini dikatakan selari dengan teori evolusi Darwin yang

menyatakan bahawa tamadun manusia itu semua bermula daripada yang dungu dan buruk kepada tahap yang lebih baik. Vladimir Propp dalam bukunya yang terkenal telah memberi definisi yang sangat disenangi oleh kebanyakan orang berhubung tradisi sastera rakyat ini. Propp (1984: 4) menyatakan;

"By folklore we mean only the spiritual production, and only verbal, poetical products. Since poetry is almost always connected to music, musical folklore forms an autonomous discipline within folklore. This understanding of folklore has long since characterised Russian scholarship. What we call folklore is called traditions populaires, tradizioni popolari, Volksdichtung, and the like in the West, and there it is not the subject of separate area of knowledge but at best recognise it as the popular-scientific study of one's native country."

Propp (1968) dalam Sanib (2010: 1) menulis bahawa sastera rakyat ialah cerita kepunyaan *"to any group of people whatsoever who share at least one common factor"*. Menurut Sanib (2010: 1), pandangan Propp sebagai rakyat Russia condong ke kiri sehingga melihat sastera rakyat sebagai barangan rohaniah bukan satu daripada ritual atau budaya kerana mungkin fahaman komunis telah menolak agama sebagai candu kelas marhaen. Beliau juga cuba memisahkan sastera rakyat daripada muzik dan irama serta persembahan yang banyak digunakan semasa melafazkan cerita sama ada dalam bentuk prosa ataupun dalam bentuk puisi.

Menurut Muid Embrey Haji Mahmud (2009), sastera lisan ialah hasil-hasil sastera lama yang disampaikan secara lisan iaitu dipertuturkan. Sastera lisan merupakan hasil sastera yang dimiliki oleh sesuatu masyarakat lalu disebar dan dituturkan daripada satu generasi kepada satu generasi secara lisan. Sesuatu masyarakat yang menghasilkan sastera lisan masih

bersifat tradisonal, ketinggalan dari segi teknologi, masyarakat yang masih mengamalkan sistem sosial yang terikat dengan semangat kerjasama dan kolektif, masyarakat yang masih statik serta tidak banyak hubungan dengan masyarakat luar. Sastera lisan merupakan hak milik bersama (kepunyaan) sesuatu bangsa dan hidup dalam masyarakat tradisonal secara lisan atau secara dituturkan. Oleh sebab itulah sastera lisan tidak diketahui pengarangnya dan penuturnya, tidak diketahui tarikh dan masa dicipta. Sebagai sastera yang tersebar secara lisan, sastera banyak mengalami perubahan dan tokoh tambah serta penyesuaian.

Dengan takrifan yang lebih spesifik, Mohd. Taib Osman (1989: 151-154) menjelaskan, "*Oral tradition in Sarawak is not only rich as every cultural group has its corpus of traditional oral tales, sayings, chants, poetry or songs, but is source of information on the culture of the people.*"

Pengertian tradisi lisan juga boleh dinukilkan seperti penjelasan Allen Maxwell (1989: 167-208),

"The oral traditions of the peoples of Sarawak are anchored in a spiritual as well as physical environments that a notion of belonging to a place are anchored in a spiritual as well as a physical environment. It is from the combination of these two types of environments that a notion of belonging to a place and an area probably develops...[I]t is in the oral traditional texts of a group is inscribed and preserved for posterity. It is one particular genre of texts, the ethnohistorical epic texts, that are most important as the "containers" in which so much of traditional culture is to be found"

Pengertian tradisi lisan turut diperluaskan sebagaimana pengertiannya menurut Brunvand (1968: 2-3), sastera rakyat dapat dibahagikan kepada tiga golongan besar, iaitu: (1) sastera

rakyat lisan (*verbal folklore*), (2) sastera rakyat sebahagian lisan (*partly verbal folklore*), dan (3) sastera rakyat bukan lisan (*non verbal folklore*). Sastera rakyat lisan bersifat lisan sepenuhnya, antara lain: (a) dalam kebahasaan, contohnya loghat, terminologi kekerabatan, julukan dan gelaran; (b) ungkapan, contohnya peribahasa dan pepatah, (c) puisi, contohnya pantun, syair dan sajak, (d) cerita prosa, meliputi mitos, legenda, dongeng dan anekdot, (e) nyanyian dan (f) permainan. Golongan kedua, iaitu sastera rakyat sebahagian lisan yang merupakan campuran lisan dan bukan lisan, seperti muzik, tari, teater dan upacara adat. Golongan ketiga, sastera rakyat bukan lisan, seperti arsitektur, ragam hias, kerajinan tangan, pakaian, perhiasan badan, ubat-ubatan, makan dan minum.

Dorson (1973) menyebut *folk literature* dikenali juga dengan *oral literature* (kesusasteraan lisan) atau *verbal art* (seni tuturan) atau *expressive literature* (kesusasteraan ekspresif) yang merangkumi bahasa rakyat, nyanyian rakyat, cerita rakyat, puisi rakyat, ungkapan rakyat (peribahasa) dan semua prosa dan puisi tradisi, sama ada dalam bentuk cerita dan bukan cerita yang diperturun atau disampaikan secara lisan. Dorson membahagikan *folklore* dan *folklife* kepada empat bahagian iaitu; pertama kesusasteraan lisan (*oral literature*) yang dikenali sebagai "seni tutur" (*verbal art*) atau kesusasteraan ekspresif (*expressive literature*) yang merangkumi semua jenis aktiviti lisan. Kedua, *folklore* sebagai budaya benda (*material culture*) yang termasuk di dalamnya bukan sahaja bendanya tetapi juga teknik, kepakaran, resepi dan formula-formula yang digunakan untuk menghasilkan sesuatu yang diwarisi secara turun-temurun. Ketiga, adat-istiadat sosial rakyat (*social folk custom*). Biasanya bahagian ini dilakukan secara beramai-ramai. Contohnya adat-istiadat membina rumah, adat-istiadat dalam kebiasaan hidup, permainan rakyat dan sebagainya. Keempat, seni persembahan rakyat termasuk teater rakyat, tarian tradisional, nyanyian tradisional, muzik tradisional dan sebagainya.

Oleh sebab pewarisannya secara tradisi dilakukan seluruhnya atau sebahagian melalui lisan, maka ketiga-tiga jenis sastera rakyat sebagaimana yang dikemukakan oleh Brunvand (1968) tersebut di atas, tercakup dalam istilah tradisi lisan. Sebagai contoh, dalam tradisi lisan pewarisan tentang sebuah tari tradisi tercakup aspek gerakan dan aspek tuturan. Dalam kehidupan tari yang bersangkutan, bahagian utamanya adalah aspek gerakannya, iaitu aspek gerakan yang berhubungan dengan rasa, waktu dan tempat, menurut kaedah tertentu. Aspek gerakan itu diciptakan oleh pencipta tarian itu, lalu diajarkan kepada generasi pertama, yang kemudian meneruskannya kepada generasi kedua, demikian pula seterusnya. Untuk menjelaskan aspek gerakan itu dilakukan melalui aspek tuturan atau lisan, seperti penjelasan mengenai ragam gerakannya, kaedahnya, riwayatnya, amanat guru, memotivasi murid yang sedang belajar, dan lain-lain. Huraian definisi tradisi lisan tersebut menunjukkan bahawa tradisi lisan Bidayuh perlu dipelihara. Hal ini akan dapat memastikan tradisi ini masih mampu bertahan dan masih dikenali walau dalam arus permodenan sekarang yang menyaksikan, sama ada misalnya generasi Y dan generasi Z yang lebih cenderung mengarahkan minat mereka kepada perkembangan dalam bidang sains dan teknologi maklumat. Sekurang-kurangnya, usaha pemuliharaan yang dilakukan walaupun sedikit dan terbatas, misalnya, usaha pendokumentasian sastera lisan yang ada dilaksanakan akan dapat menyumbang ke arah usaha pengekalan tradisi ini. Secara tidak langsung, keindahan bahasa yang biasanya terpancar dalam tradisi lisan juga turut terpelihara, lebih-lebih lagi bahasa dalam era generasi Z ini yang menyaksikan kemunculan bahasa slanga seperti cantik giler, pandai giler, mewah giler, lawa giler dan sebagainya. Hal ini akan dapat membantu memastikan kelestarian tradisi lisan satu-satu masyarakat yang mendukungnya, sama ada dari segi isi, bahasa, mesej, tema, persoalan, nilai-nilai murni, pancaran kehidupan masyarakat dan sebagainya.

2.2 Fasa Perkembangan Tradisi Lisan Masyarakat Bidayuh

Hoffman (1998) menyatakan bahawa dalam sesetengah budaya, sosial dan keadaan politik, keadaan semasa akan mengalih sesuatu masyarakat kepada bentuk adat dan budaya baru. Di sini masyarakat Bidayuh tidak boleh dikatakan memilih untuk mengubah kepada bahasa yang lain, tetapi menghadapi masalah tarikan persekitaran seperti tarikan pengaruh bahasa yang lebih dominan, di samping pengaruh dan larangan agama baru yang dianuti serta perubahan dalam arus perkembangan kehidupan. Sebagai masyarakat etnik yang paling dekat dengan pusat bandar, mereka bukan hanya kluatir tentang kemungkinan kehilangan bahasa mereka tetapi sedang berusaha untuk mengekalkan bahasa mereka melalui pelbagai usaha pengekalan, pendidikan dan kesedaran literasi. Beberapa siri kajian telah dilakukan. Kajian yang dilakukan telah menyumbang kepada bahan-bahan yang turut dijadikan maklumat untuk mengesan sama ada usaha-usaha mereka dapat mengubah arus perubahan yang dialami oleh masyarakat tersebut. Dapatan kajian dimuatkan di dalam buku ini. Tetapi, sebelum meninjau hasil kajian, antara soalan kajian yang dikemukakan adalah seperti berikut:

1. Bagaimanakah tradisi lisan Bidayuh mengalami perubahan?
2. Apakah usaha mengekalkan tradisi lisan masyarakat Bidayuh?
3. Bolehkah literasi membantu mengekalkan bahasa Bidayuh?

Daripada tiga soalan utama di atas, buku ini dapat memuatkan maklumat perihal perubahan dalam tradisi lisan Bidayuh berkenaan. Cerita lisan masyarakat Bidayuh boleh dibahagikan mengikut tiga fasa.

Fasa pertama adalah semasa masyarakat Bidayuh masih mengamalkan kepercayaan animisme, berperang dalam kumpulan dan berpindah dari satu tempat ke tempat yang lain. Tradisi lisan biasanya dihafal dan dinyanyikan bersama. Didapati lagu-lagu

yang dinyanyikan oleh mereka mempunyai unsur kegagahan, semangat yang tinggi dan tidak mudah berputus asa dalam menghadapi liku-liku kehidupan. Selain itu, ada antara isi tradisi lisan mereka ini memaparkan mesej perihai masyarakat yang menyimpan penuh harapan tentang kelangsungan warisan tradisi mereka. Cerita atau lagu pada era ini bertujuan untuk nyanyian secara beramai-ramai untuk menghilangkan perasaan takut atau curiga dan memupuk sikap tabah dan keberanian (Rujuk i).

i. Lagu Perang (Nuek, 2006)	
Lagu Asal	Terjemahan
<i>Sirugama bunga rurai, Bunga rurai, runai kumang, Bujang pogan mokat biraku barai, Boding dah ku dio bikiruong iran.</i>	Engkau yang antara yang kuat , Dan tidak boleh ditewaskan, Engkau yang membawa pasukan kami ke depan, Menentukan bahawa kami akan berjaya.
<i>Sitoe manuk kangkung, Kangkung nimang togin down, Toiee geh mun burun bisuai manuk, Manuk dah ku ponu oran rurus mujur tongon.</i>	Sentiasa waspada ketika kami menghadapi musuh, Bahaya mungkin terdapat di sekeliling, Jangan berhenti di mana-mana sepanjang perjalanan, Bergerak pantas dan lurus ke arah destinasi.

Cerita fasa pertama ini yang kebanyakannya bermula pada abad ke-19 adalah seperti cerita mitos zaman Inggeris lama seperti Beowulf yang wujud pada abad ke-8. Di sini, watak utama akan dilahirkan dengan kuasa sakti tertentu dan akan menunjukkan keberanian dari awal. Cerita mereka biasanya tentang pengembaraan watak utama dan durasi cerita agak panjang. Jalan cerita akan termuat adegan luar biasa, kuasa

ghaib, haiwan yang membantu, haiwan yang boleh mengubah rupa dan sebagainya. Cerita *Silanting Kuning* (Geddes, 1957) berupa salah satu contoh cerita lisan era pertama.

Fasa kedua bermula apabila tulisan diperkenalkan di Sarawak. Mubaligh Kristian telah memperkenalkan pendidikan dan sistem tulisan dan mengalakkan masyarakat tempatan menulis dan membaca. Didapati keadaan semasa pemerintahan Rajah Brooke di Sarawak pada era berkenaan telah melarang aktiviti pengambilan kepala musuh dan peperangan antara puak. Larangan ini telah mengubah corak tradisi lisan masyarakat Bidayuh. Masyarakat Bidayuh tidak lagi berasa takut dan bimbang akan ancaman daripada puak lain. Keadaan ini telah mewujudkan satu peluang kepada masyarakat Bidayuh dengan mempunyai banyak masa untuk menumpukan perhatian yang lebih kepada sistem pertanian, penternakan dan ibadat. Menyentuh tentang ibadat, masyarakat Bidayuh mula meluangkan masa untuk beribadat, yang antaranya ialah meluangkan masa untuk menghafal lagu-lagu bercorak keagamaan. Pelbagai pantun, lagu, syair tentang keindahan alam, kesyukuran, kasih sayang dan sebagainya disampaikan dalam bahasa etnik mereka sendiri (Rujuk ii & iii). Didapati, lagu yang mereka dendangkan mirip kepada pantun dan syair, cuma pada era ini, lagu dan tradisi lisan puitis mereka ini didapati mula menggunakan ciri-ciri pantun seperti dalam baris puitis (poems) bahasa Inggeris dan bahasa Melayu (contohnya, terdapat persamaan dalam jumlah baris, urutan bunyi akhir dan awal baris puitis berkenaan).

(ii). Pantun Jagoi	Terjemahan:
<i>Bojuh omu sluar kodok, Bojuh motong di kedey teller, Oni di toru dosa nye bogok, Dapd nye ngapun tanon di Topa.</i>	Baju panjang seluar pendek, Baju dipotong di kedai jahit, Kenapa takut banyak doa, Dapat kita minta ampun pada Tuhan.

(iii).Pantun Jagoi. <i>Batu Kawah sungi bisokap, Topat nyaa slalu ngijala, Saah silapku mitiek map, Oku sikadar manusia biasa.</i>	Terjemahan: Batu Kawah sungai bercabang, Tempat orang selalu menjala, Salah silap ku minta maaf, Aku sekadar manusia biasa.
--	--

Bagi tradisi lisan yang berbentuk cerita, kebanyakan cerita Bidayuh pada ketika ini disingkatkan dan mempunyai unsur moral atau teladan. Di samping itu, ada antara tradisi lisan ini yang mencakupi cerita-cerita tempatan diterjemahkan ke dalam bahasa Inggeris dan bahasa Melayu. Hal ini sedemikian kerana lebih ramai masyarakat Bidayuh pada era ini yang mula mengenal bahasa Inggeris dan Melayu, dan mendalami ilmu dalam kedua-dua bahasa berkenaan, dan mereka telah mula fasih bertutur dan menulis dalam mana-mana bahasa. Oleh itu juga, terdapat sebahagian daripada struktur, diksi dan ayat daripada cerita asal masyarakat Bidayuh diubah-suai mengikut selera penulis dan pembaca, dengan satu tujuan utama iaitu untuk membolehkan pemahaman. Perkataan yang terlalu kasar, dan cerita-cerita yang membesar-besarkan sesuatu perkara digugurkan supaya sesuai dengan kehendak keagamaan. Cerita Si Pungut, Si Kadut Nga Tengen Gitek, Si Kisah Raja Siliman dan Tiaroi adalah antara cerita-cerita zaman ini. Tradisi lisan masyarakat Bidayuh terus melangkah maju dan berkembang dengan pesat. Bermulalah era perkembangan tahap ketiga.

Fasa ketiga ini boleh dikatakan bermula apabila Sarawak menyertai gagasan Malaysia. Era perkembangan ini melihat kewujudan Biro Kesusasteraan Borneo, yang akhirnya melihat pula penggantian Biro Kesusasteraan ini dengan Dewan dan Pustaka. Era ini juga menyaksikan perkembangan dalam media massa seperti usaha Radio Television Malaysia (RTM) yang telah memberi peluang untuk masyarakat Bidayuh menulis dan mendendangkan lagu-lagu sendiri dan mempersembhkannya di majlis-majlis

keramaian. Kewujudan rakaman VCD (*Video compact disc*) dan penjualannya telah menghasilkan satu saluran baru untuk mengekalkan tradisi lisan dan bahasa Bidayuh. Semua ini telah secara langsung dan tidak langsung membawa perubahan kepada tradisi lisan masyarakat Bidayuh sehingga hari ini.

2.3 Khazanah Tradisi Lisan Masyarakat Bidayuh

Menyentuh tentang tradisi lisan masyarakat Bidayuh, Nurazmi Kuntum (1985: 3-8) dalam bukunya, *Sastera sebelum dan sesudah 1800* mengatakan bahawa sastera rakyat yang diwarisi secara lisan lahir sejak manusia tahu bertutur dan mengolah pertuturan dalam bentuk naratif. Menurutny lagi, semakin lama, sastera rakyat berkembang dan disulami dengan bentuk puisi dan irama-irama muzik bagi menyeronokkan pendengaran audiensnya. Cerita-cerita rakyat berkembang mengikut peredaran masa dan keadaan dan menghasilkan lagu rakyat dalam lingkungan kawasan geografi tertentu. Begitu juga halnya dengan tradisi lisan Bidayuh, yang telah melalui peringkat-peringkat tertentu yang pada asalnya dituturkan secara lisan akhirnya disediakan dalam bentuk bertulis. Menurut Mohd. Taib Osman (1989) sastera lisan yang mempunyai ciri perantaraan dari mulut memang tidak dapat dielakkan dengan unsur penambahan hasil persekitaran yang berubah-ubah.

Perubahan masa dan zaman membawa perubahan kepada corak penyebaran secara lisan. Pada masa kini, hasil-hasil sastera lisan telah dibukukan, yakni ditulis. Tradisi lisan yang mencirikan karya-karya sastera lisan telah menerima perubahan kepada bentuk bertulis. Sungguhpun masyarakat telah mengamalkan sistem tulisan, namun tradisi lisan tetap hidup di dalamnya. Sastera lisan tetap merupakan sastera lisan sekalipun telah menjadi bahan bertulis. Karya-karya sastera lisan yang telah dibukukan masih mengekalkan ciri-ciri kelisanannya, malah mempunyai ciri-ciri tersendiri.

Seperti yang dinyatakan oleh Postill (2003), kebanyakan masyarakat peribumi Borneo dan mereka yang berasal dari

kepulauan yang berhampiran memiliki khazanah sastera lisan. Khazanah sastera lisan ini sama ada berbentuk pantun berangkap, mentera, dan bacaan doa. Pengucapan pantun, pembacaan mentera dan doa yang disampaikan semasa upacara pembukaan kawasan perkampungan baru, kematian, semasa mendirikan tanda-tanda peringatan dan pengebumian semula akan berlanjutan untuk beberapa jam. Kebanyakan persembahan dan bacaan ini dilakukan oleh dukun dan wakil yang kadang-kadang "bercakap dalam suara nenek moyang mereka", (kajian ini istilahkan sebagai "menurun") yang memperlihatkan dunia nyata kadang-kadang menyentuh dunia bayi mereka yang tinggal sebelum mereka (Rodgers, 1995: 30).

Usaha menghidupkan tradisi lisan masyarakat Bidayuh telah dilaksanakan, antara yang terawal ialah *Folklore of the Sadong Dayaks* (JMBRAS, 18:2, 55-61) tulisan J. Staal pada tahun 1940. Kemudian menyusuli karya yang dihasilkan oleh Howes (1952) berjudul *Shiye Nyamba Nang: A Collection of Land Dayak stories* terbitan Macmillan and Co. Buku ini telah ditulis dalam bahasa Bidayuh Biatah. Keindahan tradisi lisan masyarakat Bidayuh turut mendapat perhatian seorang lagi penulis antarabangsa bersama anak jati Bidayuh, iaitu A.B Hudson dan Ina Kalom (1970). Tulisan berkenaan berjudul *Selako traditional history: a story of the origins of Kampung Pueh telah diterbitkan oleh Sarawak Museum Journal* (18:36/7, 281-300). Penambahan terhadap hasil karya tradisi lisan Bidayuh terus dilakukan dengan terhasilnya tulisan kedua-dua penulis ini yang bertajuk *A Selako folktale: Ne' Dibo' and the Lundu Sebuyau* (*Sarawak Museum Journal*, 19:38/9, 317-323).

Seterusnya, E. Barin (1992) menghasilkan karya yang bertajuk *Oral Tradition: a personal view* (*Sarawak Gazette*, 129:1522, p52-55). Antara tradisi lisan yang dibincangkan dalam tulisan ini ialah nyanyian, tarian ritual, persembahan muzikal dan *chanting*. Tradisi lisan Bidayuh terus dipertahankan dengan terbitnya lima tulisan Saet Gadug yang masing-masingnya dihasilkan dalam tahun (1991) dan (1992). Tiga daripada lima

tulisan beliau menyentuh tentang tradisi lisan Bidayuh iaitu, *Kumang Katak- a Bidayuh Kumang story* (*Sarawak Gazzete*, 119:1519), *The Tale of Dungeng* (*Sarawak Gazzete*, 121:1527) dan *Nyiring Manbang- a Bidayuh folklore* (*Sarawak Gazzete*, 118:1517).

Kepentingan menjaga tradisi lisan sebagai khazanah bangsa Bidayuh terus diingati generasi muda kerana terdapat usaha para penuntut universiti melakukan kajian terhadap tradisi lisan Bidayuh. Sunny ak Pinye (1997) melengkapkan Ijazah Sarjana Muda Sastera (UKM) dengan tesisnya yang berjudul *Berih: Puisi rakyat kaum Bidayuh: Kes di Kampong Bunula*. Liza Rojem (1998) telah menyelesaikan Ijazah Sarjana Muda Sastera dengan Kepujian (UKM) dengan tesisnya yang berjudul *Tradisi Lisan Bentuk Naratif dalam Masyarakat Bidayuh: Analisis dari Aspek Motif Cerita dan Hubungan Cerita dengan kehidupan Sosial Masyarakat Bidayuh* (Kajian berdasarkan teks Kumpulan Cerita Lisan Masyarakat Bidayuh Daerah Siburan). Kesungguhan untuk meneruskan warisan tradisi lisan masyarakat Bidayuh terus dipupuk dengan beberapa karya kebelakangan ini. Salah satu daripadanya ialah terbitnya buku yang berjudul *King Siliman and Other Bidayuh Folk Tales* (*Raja Siliman Pas Tingah Tanun Bidayuh Da Bukun* (Ridu, Robert Sulis, Ritikos Jitab dan Jonas Noeb, 2001). Pada 2001, Majlis Adat bersama dengan Universiti Malaysia Sarawak (UNIMAS) telah menerbitkan satu siri cerita Bidayuh (dundan) yang mengandungi sepuluh cerita Bidayuh dalam dialek Bidayuh dan dalam bahasa Inggeris. Pada 2004, lima cerita rakyat Bidayuh telah diterbitkan dalam bahasa Bukar Sadung (Ridu, 2004).

Begitulah secara ringkas antara beberapa hasil karya tradisi lisan masyarakat Bidayuh yang telah dipersembahkan dalam bentuk bertulis. Karya-karya tradisi lisan biasanya mempunyai nilai-nilai yang positif kerana hasil-hasil sastera lisan adalah bersifat didaktif, iaitu mengandungi unsur pengajaran dan pendidikan moral kepada masyarakat tradisi. Cerita-cerita lisan ini terselit nasihat, pengajaran, teladan yang sangat berguna sebagai panduan ke arah kesejahteraan hidup masyarakat. Misalnya, anak-

pertembungan pergaulan antara masyarakat Melayu dan Bidayuh, atau juga kerana memang terdapatnya unsur-unsur persamaan dalam jalan cerita-cerita lisan sama ada cerita penglipurlara, cerita jenaka, cerita binatang dan lain-lain lagi sehingga membawa kepada penerimaan pengaruh unsur-unsur tradisi lisan yang berkenaan dalam tradisi lisan mana-mana masyarakat yang berkenaan. Begitu jugalah halnya dengan pantun. Terdapat persamaan di antara pantun Melayu dengan pantun Bidayuh ekoran faktor-faktor yang dinyatakan ini. Walau bagaimanapun, tanggapan seperti ini boleh dikaji lanjut untuk tujuan pengesahan.

Kekayaan tradisi lisan masyarakat Bidayuh turut dipaparkan dalam bait-bait puisi/pantun yang dilafazkan. Dalam data yang dikaji, unsur-unsur nasihat banyak dipaparkan dalam pantun-pantun masyarakat Bidayuh. Perkataan-perkataan yang digunakan juga banyak menggunakan unsur-unsur alam semula jadi seperti haiwan, tumbuhan, dan keindahan alam semesta. Dalam pantun nasihat/gurau, bukan sahaja meninggalkan keindahan bahasa Bidayuh yang diwarisi sejak zaman leluhur, namun dijelmakan susunan bahasa yang tersusun serta nasihat terutamanya kepada generasi muda. Berikut dilampirkan *Patun Patiek* (Pantun Jenaka) dan *Patun Ngin Ajar* (Pantun Nasihat) dalam bahasa Bidayuh oleh Ji'im anak Daek, 61 tahun (2011) dan ditranskripsi dalam bahasa Melayu oleh Ianabella Raeng (2011).

Patun Patiek	Pantun Jenaka
<i>Bojuh bauh sluar bauh, Kan eh pakai rasu yak towoh, Sudik eh patuh, sikiek eh paguh, Mun baai di piliek duwoh.</i>	Terjemahan: Baju baru seluar baru, Pakai terus ketawa, Adiknya comel, abangnya baik, Seperti pinang dibelah dua.

Patun Ngin Ajar	(Pantun Nasihat)
<i>Doik tiborak sumuk ginaka, Doik pirassi doik tiborak, Sukun eh nuok rasun, pak toro ninga, Pak daap di'eh ponai nang mak.</i>	Terjemahan: Tiada guna nenek derhaka, Tiada belas tiada kasihan, Cucu minum racun termenung melihat, Tercegat sahaja tanpa berkata jangan.
<i>Motak ki toyak nyotuk di'ien, Bunga raya di puun tood, Piin bilayak ku sakak ikien, Ku ngibar jala ikien doik dapod.</i>	Terjemahan: Pergi ke kebun ambil durian, Bunga raya di tepi kayu, Air keruh ku sangka ikan, Ku kibar jala ikan pun tak ada.

Walaupun dari segi aturan pantun yang sebenar tidak dipenuhi dalam pantun-pantun Bidayuh, namun gaya bahasa dan maksudnya penuh dengan pengajaran kepada masyarakatnya. Jika dibandingkan pantun Bidayuh dengan pantun Melayu, dapat dikesan dalam pantun Melayu, aspek keagamaan tidak diabaikan kerana masyarakat Melayu yang beragama Islam turut memaparkan panduan beragama dalam pantun. Hal ini turut wujud dalam pantun Bidayuh. Aspek keagamaan turut diselitkan dalam pantun-pantun mereka. Berikut beberapa bait pantun yang menyentuh aspek keagamaan. Pantun ini telah dikemukakan oleh Siah anak Daek, 51 tahun (2011) dan ditranskripsi dalam bahasa Melayu oleh Ianabella Raeng (2011)

Pantun Asal	Terjemahan
<i>Ruang kasang biyon di ragak, Buak bungul nyikon di boru, Odi smayang bidoa di Topa, Mitiek bidoa oda umur omu.</i>	Biji kacang tuang ke raga, Bunga balung ayam simpan di tempurung, Pergi sembahyang berdoa kepada Tuhan, Berdoa minta umur panjang.
<i>Bojuh omu sluar kodok, Bojuh motong di kedey teller, Oni di toru dosa nye bogok, Dapod nye ngapun tanon di Topa.</i>	Baju panjang seluar pendek, Baju dipotong di kedai jahit, Kenapa takut banyak dosa, Dapat kita minta ampun pada Tuhan.
<i>Bila bigawea nye mo nai pogang, Ogi taya gutan tun akat, Sitigal karaoke nye ngabai smayang, Watnoh keh gaya nye nyaran adat?</i>	Bila bergawai kita buat leman, Ada tayar digantung atas akat (sejenis tiang), Gara-gara karaoke sembahyang diabai, Begitukah kita menjalankan ibadah?

Oleh itu, daripada contoh-contoh pantun di atas, pengungkapan baris seperti *Odi smayang bidoa di Topa* (Pergi sembahyang berdoa kepada Tuhan), dan *Mitiek bidoa oda umur omu* (Minta berdoa umur panjang) serta *Dapod nye ngapun tanon di Topa* (Dapat kita minta ampun pada Tuhan) serta pemilihan diksi seperti *smayang* (*sembahyang*) dan *dosa* adalah mengarah kepada konteks beribadah.

**BENTUK LUARAN DAN DALAMAN
PANTUN BIDAYUH JAGOI**

Cubaan untuk menghasilkan buku ini telah membawa para penulis mengumpul beberapa cerita lisan dan puisi lisan masyarakat Jagoi, Biatah, Bukar Sadong dan Selako Lara. Walau bagaimanapun, daripada empat etnik Bidayuh berkenaan, kebanyakan pantun yang dikemukakan sebagai contoh dalam buku ini ialah pantun daripada etnik Bidayuh Jagoi. Selain itu, pantun yang menjadi tumpuan ialah sama ada pantun dua kerat atau pantun empat kerat. Pantun yang diucapkan oleh masyarakat Bidayuh ini tidak jauh berbeza daripada pantun yang diucapkan oleh masyarakat Melayu dari segi bentuk luaran dan dalaman pantun.

Bentuk ekstrinsik atau luaran pantun, misalnya dengan mengambil kira sama ada pantun dua kerat atau empat kerat, akan memaparkan bentuk luaran seperti jumlah rangkap, jumlah baris serangkap, jumlah perkataan dalam sebaris, jumlah suku kata dalam sebaris, skema rima dan akhirnya sama ada berbentuk terikat atau bebas. Bentuk intrinsik atau dalaman pula memaparkan tema, isi, teknik penulisan, mesej, pengajaran, latar masa, latar masyarakat, latar tempat, nilai-nilai murni dan lain-lain lagi.

Daripada pantun-pantun ini, didapati bahawa walaupun berbicara tentang hal-hal yang berkaitan dengan perasaan, misalnya, keterampilan penutur-penutur yang terlibat bermain bahasa tidak dapat dinafikan. Kesopanan berbahasa dalam kalangan masyarakat Bidayuh turut dapat dilihat walaupun cuma sekadar dalam pengucapan pantun sahaja, tanpa bercakap meleret-leret. Pendek kata, kepintaran bermain bahasa ini terserlah ketika mereka mengucapkan pantun secara spontan sahaja. Namun yang pasti, pantun-pantun jika diucapkan memerlukan penutur-penutur yang terbabit menyampaikan pandangan, pendapat dan pengetahuan mereka dengan menggunakan mesej yang tersirat.

Usaha perlu dilaksanakan untuk memastikan kelangsungan tradisi lisan ini mampu bertahan untuk menjadi warisan khazanah sastera yang tidak ternilai pentingnya. Hal ini kerana salah satu sumber untuk mengenali sesuatu bangsa serta budaya mereka adalah melalui tradisi sastera bangsa itu. Misalnya, dengan mengambil contoh tradisi lisan masyarakat Melayu. Ada pendapat mengatakan bahawa puisi Melayu tradisional merupakan jiwa kepada Bahasa Melayu. Melaluinya, terpancar budi masyarakat penggunaanya.

Pendapat ini telah diakui oleh Wilkinson dan Winstedt (1957: 3) yang menyatakan bahawa adalah penting untuk memahami pantun Melayu bagi mengenali budi Melayu. Mereka mengatakan bahawa;

"One of the most important objects of Malay research is to enable those who come in contact with the Malay to comprehend his faculty for ideas and his range of passim. No one would attempt the mental history of England without study of its literature: of the Scot without study of Burns: and no one can estimate the mental scope of the Malay without an understanding of pantun..."

Daripada pendapat Wilkinson and Winstedt di atas, dapatlah kita katakan mereka bersetuju bahawa salah satu objektif penting kajian perihal orang Melayu adalah untuk membolehkan seseorang itu berhubung dengan orang Melayu dan sekaligus dapat memahami pemikiran dan budaya berbahasa orang Melayu. Mereka memberi contoh, tidak ada sesiapa yang mampu menangani sejarah pemikiran orang-orang Inggeris tanpa mempelajari kesusasteraan Inggeris, orang-orang Scotland tanpa mengkaji karya Burns, dan tidak ada seorangpun yang akan dapat membuat andaian perihal alam pemikiran orang Melayu tanpa memahami pantun.

Daripada pendapat ini, dapatlah kita katakan bahawa seseorang itu disarankan untuk mengetahui atau mengkaji pantun Melayu jika seseorang itu hendak mengetahui alam pemikiran orang Melayu. Maka begitulah juga, jika tidak keterlaluan dikatakan bahawa seseorang itu boleh disarankan untuk mengetahui atau mengkaji tradisi lisan masyarakat Bidayuh jika seseorang itu hendak mengetahui alam pemikiran masyarakat Bidayuh, sudah pasti bukan semua pemikiran berkenaan, namun memahami sedikit daripada pemikiran akan menghasilkan satu tanggapan benar bahawa masyarakat Bidayuh merupakan masyarakat yang unik dalam dunia sendiri.

Bertitik-tolak daripada kenyataan itu juga, dalam koleksi data pantun masyarakat Bidayuh yang diperoleh untuk menghasilkan tulisan ini, dapat dikesan bahawa seperti masyarakat Melayu, masyarakat Bidayuh juga tidak menyatakan segala yang difikirkan itu secara terus-terang melalui pertuturan mereka. Mereka lebih suka berkias ibarat untuk menyampaikan sesuatu itu dan oleh yang demikian, pemikiran mereka ini, misalnya ada yang disampaikan melalui pantun, dan terpulanglah kepada si pendengar pantun untuk memahami mesej yang tersirat tersebut.

Selain itu, dalam buku ini, tumpuan terhadap makna tersirat yang terkandung dalam pantun Bidayuh juga dikemukakan. Makna tersirat ini ditinjau dari segi analisis semantik dan analisis

3.1 Bentuk Luaran Pantun Bidayuh Jagoi

Sebagai persembahan budaya, pantun dapat membantu menyatukan ahli masyarakat apabila dibacakan atau diperdengarkan kepada khalayak semasa acara khas, perhimpunan dan perayaan misalnya dalam sambutan perayaan Gawai Dayak, Gawai Antu, Gawai Burung, Gawai Bersimpan dan Gawai Batu. Gawai Burung merupakan perayaan yang berkaitan dengan sesuatu tanda atau mimpi yang tidak baik. Gawai Bersimpan ialah perayaan kesyukuran setelah menuai manakala Gawai Antu merupakan perayaan untuk roh-roh orang yang telah meninggal dunia.

pantun Melayu, dalam bab ini diperturunkan pantun masyarakat Bidayuh Jagoi sebagai contoh analisis bentuk luaran ini.

Dalam bidang kesusasteraan, sesuatu bait ayat yang dianggap sebagai satu pantun, mestilah terlebih dahulu memenuhi beberapa ciri intrinsik dan ekstrinsik.

Sebagai permulaan, rima terakhir baris pertama mesti berima dengan rima terakhir baris ketiga; rima terakhir baris kedua mesti berima dengan rima terakhir baris keempat untuk memberikan corak berima seperti a-b-a-b. Dari segi baris dalam bait, pantun Bidayuh Jagoi kebanyakannya muncul sebagai empat baris serangkap atau lebih dikenali sebagai pantun empat kerat. Terdapat juga pantun dua kerat, enam kerat dan lapan kerat. Walau bagaimanapun, kebanyakan pantun yang dicatat untuk penulisan buku ini kebanyakannya dalam bentuk empat kerat.

Berikut adalah analisis beberapa rangkap pantun dari lagu bertajuk Joget Sowa Bauh yang dapat menampakkan jumlah baris yang terdapat dalam pantun Bidayuh Jagoi.

Joget Sowa Bauh

oleh Ji'iam Anak Daek, 61 tahun (2011)

<i>Tumu bikudu di puun sorai, Di maket jajak bijua tobuh, Oku bilagu di onu Gawai, Bilagu joget sowa bauh.</i>	→	(4 baris serangkap/4 kerat)
<i>Di maket jajak bijua tobuh, Tobuh obuo, bijua saang, Bilagu joget sowa bauh, Samah samah 'to odi ngabang.</i>	→	4 baris serangkap/4 kerat)
<i>Tobuh ouo bijua saang, Saang, banuok, bisapur kuduk, Samah otto odi ngabang, Mak nuok bogok jak 'to mabuk.</i>	→	4 baris serangkap/4 kerat)
<i>Saang banuok bisapur kuduk, Kuduk oggi bisapur roee, Sina garang bisapur mabu., Mabuk oggi yak nimur kaee.</i>	→	4 baris serangkap/4 kerat)
<i>Kuduk oggi bisapur roee, Roe inoh bilagi pongan, Asal nye mabuk mak yak bikaee, Mitiek map samah bidingan.</i>	→	4 baris serangkap/4 kerat)

Semua lima rangkap dalam lagu di atas terdiri daripada empat baris setiap bait.

Di samping bilangan baris, pantun masyarakat Jagoi Bidayuh juga dicipta dengan berhati-hati dengan mengambil kira bilangan perkataan setiap baris dalam bait. Pantun yang baik biasanya terdiri daripada empat hingga enam patah perkataan sebaris. Dalam bidang kesusasteraan, jumlah antara empat hingga enam perkataan setiap baris akan menghasilkan sebuah pantun berirama yang baik dan akan berima teratur apabila diucapkan. Contoh empat hingga enam patah perkataan dalam satu baris dapat dilihat dalam contoh-contoh pantun di bawah:

Pantun Klasik Bidayuh (Bahagian 1)

oleh Ahiem Anak Majin, 66 tahun (2011)

<i>Jika tumbuh rada di pintu, Papan jawa batang rimbutan, Jika la sungguh pasca begitu, badan di nyawa saya jurahkan.</i>	→	(5 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (5 patah perkataan sebaris) (5 patah perkataan sebaris)
<i>Duak cina duak melayu, Duak tambu menjadi enam, Apa kena' bunga dilayu, Cara puhun mula ditanam.</i>	→	(4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris)

<i>Betul-betul bertanam sireh, Batang juredang di tengah ngemas, Jika sebetul tuan berpilih, bercarik dayang bertanduk emas.</i>	→	(4 patah perkataan sebaris) (5 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris)
<i>Batang juredang di tengah ngemas, Burung tekukur terebang tinggi, Bercarik dayang bertanduk emas, bencarik ekor yang bershama tinggi.</i>	→	(5 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (5 patah perkataan sebaris)
<i>Mudah-mudahan limau berbuah, Sikeklah batang lirimaun manis, Mudah-mudahan badan bertuah, Mendapat bunga sekuntum manis.</i>	→	(4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris)

<i>Rumah bugok pintu sembilan, Naik terubuh tiada' rubuh, Bagai pungguk merindu rimbunan, Menanti jatuh tiada jatuh.</i>	→	(4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris)
<i>Naik terubuh tiada rubuh, Tanamlah cabik ngenak berdaun, Nanti jatuh tiada berjatuhan, Biarku nanti seribu taun.</i>	→	(4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris) (4 patah perkataan sebaris)

Jumlah empat hingga lima perkataan dalam contoh di atas akan menghasilkan pantun yang indah rimanya apabila diucapkan. Jumlah empat hingga lima perkataan sebaris akan membawa kepada jumlah suku kata antara lapan hingga dua belas sebaris dalam pantun empat kerat. Suku kata lapan hingga dua belas ini boleh dilihat dalam contoh di bawah: